
Sven-Göran Malmgren

Projektet
Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000
Utgångspunkter

ORDAT
Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

Sven-Göran Malmgren

**Projektet
Det svenska ordförådets utveckling 1800–2000
Utgångspunkter**

December 2000

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000 finansieras med generösa bidrag från den kulturvetenskapliga donationen, som administreras av Riksbankens Jubileumsfond. I projektet deltar forskare från fem olika universitets- och högskoleorter och lika många discipliner. Projektet startade den 1 januari 2000. Den gängse förkortningen av projektnamnet är ORDAT (Det svenska **ord**förrådets utveckling från **ar**tonhundra till **tj**ugohundra).

Resultat från projektets olika delundersökningar publiceras till stor del i föreliggande rapportserie. Redaktörer för rapportserien är prof. Sven-Göran Malmgren och FD Hans Landqvist, båda verksamma vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.

Skrifter som ingår i rapportserien säljs till självkostnadspris och kan rekvireras från ORDAT (att. Hans Landqvist), Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg.

ISSN 1650-2582

© Författaren

Produktion:
Institutionen för svenska språket
Göteborgs universitet
Box 200
SE - 405 30 GÖTEBORG

Reprocentralen, Humanisten
Göteborg

Innehållsförteckning

1.	Inledning	1
2.	Projektet ORDAT: delområden	3
2.1	Inledning	3
2.2	Lånorden	3
2.2.1	Kvantitativa aspekter	3
2.2.2	Kvalitativa aspekter	5
2.3	(Huvudsakligen inhemsk) ordbildning	7
2.3.1	Avledning	7
2.3.2	Sammansättning	10
2.4	Betydelseförändring	12
2.5	Lexikal syntax: valens, selektionsregler, kollokationer, ordklassövergångar	14
2.6	Frekvensförändringar inom ordförrådet	16
2.7	Utvecklingen av några fackterminologier	17
3.	Teoretiska överväganden	18
4.	Primärt och sekundärt källmaterial	21
	Litteratur	25

1. Inledning¹

Under den senaste tvåhundraårsperioden har det svenska ordförrådet förändrats i oerhört snabb takt. Ser man enbart på ordförrådet i snäv mening, uppsättningen ord oavsett flertydighet etc., kan man få en första uppfattning om omfattningen av dessa förändringar genom att konsultera CD-versionen av *Nationalencyklopedins ordbok* (NEO), utgiven 1995–96. Det visar sig att över hälften av de drygt 60.000 uppslagsorden i NEO inte är belagda före 1800! Av dessa relativa nyord är i sin tur mer än hälften belagda första gången under 1800-talet och något mindre än hälften under 1900-talet. Får man gå efter detta grova mått skulle alltså det svenska ordförrådet ha fått ett minst lika stort tillskott under 1800-talet som under 1900-talet.

Mot detta tillskott till det svenska ordförrådet svarar givetvis ett betydande bortfall, ord som av en eller annan anledning försvunnit ur ordförrådet. Omfattningen av denna ”orddöd” är något svårare att få ett snabbt – och ens ungefärligt – besked om, men en möjlighet är att jämföra NEO:s lemmauppsättning med lemmauppsättningen i Dalins ordbok, utgiven 1850–55 och innehållande ca 60.000 uppslagsord. Ett mycket grov beräkning tyder på att minst 50% av uppslagsorden hos Dalin saknas i NEO. Sådana iakttagelser kan tyda på att det stora tillskottet till ordförrådet motsvaras av ett ungefär lika stort bortfall. Detta är i så fall intressant; en närliggande hypotes vore annars att ett mer komplicerat samhälle kräver ett större ordförråd – också ett större allmänpråkligt ordförråd.

Även om man enbart håller sig till ordförrådet i snäv mening, finns självfallet en mängd problem med den här typen av enkel statistik. Det grundläggande problemet är vad som menas med att ett ord tillhör det svenska ordförrådet. Detta problem, som kan kallas **lexikaliserings-**

---

¹ Denna rapport är en reviderad och utökad version av de relevanta delarna av den projektansökan som lämnades in till Riksbankens jubileumsfond (kultur fonden) i juni 1999 och senare bedömdes positivt. Den föreliggande versionen har dragit nytta av synpunkter i sakkunnigutlåtandena (av Hans-Peter Naumann, Erik Andersson och Hans Jonsson) liksom självfallet av ingående diskussioner inom projektets forskargrupp. I denna ingår utom förf. Yvonne Cederholm, Monica Haglund-Dragic, Hans Landqvist, Sven Lange, Thorwald Lorentzon, Carl-Erik Lundbladh, Susanne Mankner, David Mighetto, Mall Stålhammar och Lars Wollin. Rapporten är den första i en planerad rapportserie från projektet, vars namn förkortas ORDAT (jfr nedan).

problemet, diskuteras längre fram i uppsatsen. Ett annat problem är att nyord trots allt har olika vikt. I någon mening måste ett nyord som visar sig bli högfrekvent anses viktigare än ett som förblir lågfrekvent, och det innebär därför en förenkling att enbart ta hänsyn till **antalet** nyord. Också detta problem diskuteras senare.

Under hela perioden 1800–2000 tillförs svenskan nya ord på i huvudsak tre sätt: genom lån, genom (inhemsk) sammansättning och genom (inhemsk) avledning. Det finns ytterligare några marginella möjligheter, men här bortser vi från dem liksom från hybrider mellan inhemsk ordbildning och ordbildning baserad på främmande mönster. Fördelningen mellan lån och inhemsk ordbildning växlar och beror på en mängd faktorer, såsom språkvårdsideologi och den relativa graden av kulturellt inflytande från främst Frankrike, Tyskland och England/USA. Värt att notera är, att även om det tyska kulturinflytandet före första världskriget kanske var lika starkt som det engelsk-amerikanska inflytandet vid 1900-talets slut, var den tyska påverkan på det svenska ordförrådet av delvis annan art än den engelska nu, beroende på den mycket nära strukturella släktskapen – inte minst vad gäller avlednings- och sammansättningsmorfologi – mellan tyskan och svenskan.

Men ordförrådet förändras på flera andra sätt än genom att nya ord skapas. En viktig typ av förändring är betydelseutveckling, en annan typ förändring av ords lexikala syntax: valens, selektionsregler m.m. Vidare bör rena frekvensförändringar noteras: om ett tidigare ovanligt ord får kraftigt ökad frekvens – eller vice versa – kan det betraktas som en särskild typ av lexikal förändring. Extremfallen är givetvis orddöd resp. uppkomst av nya ord.

Det ordförråd som hittills diskuterats har huvudsakligen förutsatts tillhöra allmänspråket. Men i en samlad bild av den lexikala utvecklingen ingår också utvecklingen av fackterminologier. Inte minst är samspelet mellan fackterminologier och det allmänspråkliga ordförrådet av stort intresse; det sker ju hela tiden ”lån” i båda riktningarna.

2. Projektet ORDAT: delområden

2.1 Inledning: övergripande syfte

Projektet ORDAT (Det svenska **ordförrådets** utveckling från **arton-**hundra till **tjugohundra**) syftar till att kartlägga förändringarna i det svenska ordförrådet under de senaste tvåhundra åren, med hänsyn tagen till de aspekter som berördes kort i inledningen. Följande huvudområden urskiljs sålunda:

- De främmande språkens (engelska, tyska, franska och andra romanska språk, latin, grekiska, övriga språk) allmänna bidrag till utvecklingen av det svenska ordförrådet.
- Betydelseförändringar.
- Utvecklingslinjer inom ordbildningen.
- Utvecklingslinjer inom den lexikala syntaxen
- (Förändringar av) ordfrekvenser.
- Lexikal utveckling inom några fackspråk.

2.2 Lånorden

2.2.1 Kvantitativa aspekter

Under olika delar av perioden har tre långgivande språk varit dominerande eller ytterst betydelsefulla: franskan under 1800-talet, särskilt dess förra del, tyskan under 1800-talet och början av 1900-talet och engelskan under slutet av 1800-talet och under hela 1900-talet. Från mitten av 1900-talet är engelskan helt dominerande som långgivande språk; mer än 80% av de nya lånord om förtecknas i *Nyord i svenskan från 40-tal til 80-tal* (NYORD 1, 1986) har engelskt ursprung.

Sådana mer eller mindre kvantitativa påståenden låter sig formuleras utifrån gängse handböcker. Tack vare moderna orddatabaser som OSA-

databasen (databasversionen av Svenska Akademiens ordbok, se avsnitt 3 nedan) och NEO-databasen kan de numera förfinas en del, och detta är en av projektets mest väsentliga uppgifter. Antalet lånord exempelvis per tioårsperiod, från olika språk, sådant det framgår av SAOB/OSA och andra sekundärkällor, ger därvid en god bild av utvecklingen, låt vara att man måste bortse från att olika lånord har olika vikt.

För att illustrera en möjlig arbetsgång tänker vi oss här att intresset fokuseras på tyska lånord under den tidsperiod som bäst täcks av SAOB/OSA, nämligen 1800-talet (ord med begynnelsebokstav t.o.m. s.; jfr nedan). Med hjälp av OSA-databasen kan man lätt ta fram listor över alla ord som innehåller förkortningen ”ty.” i den etymologiska parentesen. Viktigast är här de ord där ”ty.” föregås av någon av prepositionerna *av*, *till* eller *efter* (”av ty. ...” etc.), eftersom detta i de flesta fall bör innebära ett direkt påstående om tysk proveniens. Dock måste alla sådana uppgifter kontrolleras, dels på grund av att OSA-databasen inte är hundra procentigt korrekt, dels eftersom inte ens ett säkerställt ”av ty.” med full visshet innebär tysk proveniens (man kan t.ex. tänka sig en etymologi som innehåller uttrycket ”av ty. xx el. eng. yy”). Målet är att ta fram så långt möjligt korrekta listor över ord som av SAOB hävdas ha tysk (etc.) proveniens. Ett förbehåll måste dock göras: tyska lånord i SAOB som missas vid OSA-sökningen (t.ex. på grund av fel vid den optiska inläsningen av SAOB) är mycket svåra att spåra, om de även skulle saknas i NEO-databasen.

SAOB ger också i många fall antydningar om **möjlig** tysk proveniens, oftast genom formeln ”jfr ty.”. I de flesta fall är det fråga om möjliga översättningslån, t.ex. ”**rundfråga** ... jfr ty. *Rundfrage*”. I själva verket är dessa ord betydligt fler än orden med säker tysk proveniens, och det finns troligen inte tid att kontrollera korrektheten av OSA-listorna i detta fall. Men även antalet sådana ord bör tas med i bilden av den tyska påverkan på svenskan under olika perioder, givetvis med vederbörliga reservationer med hänsyn till osäkerheten (stickprov antyder en felandel på ca 10%). Kanske kan man också laborera med ett enkelt viktnings-system, så att t.ex. ord med **möjlig** tysk proveniens tilldelas 1 poäng och ord med **säker** tysk proveniens 2 poäng (jfr Malmgren 2000).

I avsnitt 3 nedan diskuteras olika möjligheter att komplettera OSA-databasen, dels när det gäller 1900-talets ordförråd, dels när det gäller den del av 1800-talsordförrådet som har begynnelsebokstav t-ö.

2.2.2 Kvalitativa aspekter

Det finns en mängd frågor av icke-kvantitativ art som knyter sig till studiet av inlånning av ord. Även om inte alla kan studeras i projektet, åtminstone inte på djupet, kan det vara värt att formulera de viktigaste av dem här.

För det första bör lånorden indelas på vedertaget sätt i **ordlån** och **begreppslån**, begreppslånen i sin tur i **betydelselån** och **översättningslån** (se t.ex. Edlund & Hene 1992:33–35). En intressant, och subtilare, form av lexikal påverkan ligger mera på frekvensplanet: många svenska ord har på senare år – och säkert också tidigare – blivit vanligare genom engelsk påverkan, ofta i översatta texter (t.ex. *anlända* som schablonöversättning av *arrive*, Gellerstam 1989). Denna typ av lexikal påverkan kan kallas **statistiska lån**, eller i det aktuella exemplet **statistiska anglicismer**.

En vanlig iakttagelse är att de olika långivande språken tillhandahåller lånord från olika begrepps- och ämnesområden. Det är t.ex. välbekant att kokkonstterminologin hämtat många ord från franskan, att den inlånade sportterminologin domineras av engelskan och att lånord med mer eller mindre filosofisk karaktär ofta kommer från tyskan. Man har också iakttagit en social skiktning; det var troligen i högre grad ”fint” att använda franska lånord än tyska och senare engelska. Med tillgång till mer eller mindre kompletta lånordslistor kan man utan tvivel förfina denna typ av iakttagelser en hel del. Äldre studier har dessutom möjligen betonat ämneområdesaspekten väl mycket, på bekostnad av mer egentligt semantiska aspekter. T.ex. bör kategorier som ord för sinnestillstånd, sägeverb m.m. beaktas mera.

En annan viktig fråga är **varför** ord lånas in. Många tidigare studier (jfr t.ex. Graedler 1998:220, för norskan) tyder på att det i majoriteten av fall är fråga om att finna ett uttryck för en ny, inte tidigare benämnd, företeelse. Samtidigt är det känt att ord i stor utsträckning lånas in också där liktydiga ord redan finns i mottagarspråket. Är det då i första hand för att det långivande språket har hög prestige eller spelar också andra faktorer in, t.ex. att lånordet kan ge ökade möjligheter att bilda hela ordfamiljer? T.ex. bildades orden *genomsnitt* och *genomsnittlig* som tyska översättningslån ca 1880 trots att orden *medeltal* och *medelvärde* fanns att tillgå, möjligen därför att det var obekvämt att bilda adjektiv till dessa ord. I andra fall poängen vara att det nya lånordet ger möjlighet till subtila semantiska och stilistiska nyanseringar och kanske nya konstruktionstyper. Ett par exempel kan vara *jobb* (ca 1850) trots *arbete*, *starta* (1878) trots *börja*; jfr *starta/börja lektionen* men bara *starta bilen*.

Ytterligare en vanlig iakttagelse (bl.a. Graedler 1998:218–220) är att om ett ord i det långivande språket är **flertydigt**, så följer oftast endast en av dessa betydelser med vid inlåningen. En besläktad fråga är i vilken grad källspråksbetydelsen hos det inlånade ordet modifieras i låntagarspråket.

När ordet väl är inlånat, **anpassas** det ofta fonetiskt och ortografiskt. Hur djupgående är denna anpassningsprocess under olika perioder och i hur stor utsträckning är graden av anpassning avhängig av det långivande språket? Det är nog ingen djärv gissning att franska lånord generellt sett anpassas mest (t.ex. *balkon/balkong*, *buljon/buljong* och det försvenskade uttalet av ord på *-ment*) och tyska minst. Det är också troligen så, att ju större den allmänna behärskningen av det långivande språket är, desto mindre kan man anpassa (t.ex. typen eng. *guide* > *gajd* blir allt ovanligare i takt med att den allmänna behärskningen av engelska blir allt bättre).

Det inlånade ordet ska också inpassas i svenskans böjnings- och ordbildningssystem. Det är välkänt att så gott som alla inlånade verb går in i första konjugationen och att inlånade adjektiv böjs som den stora majoriteten inhemska adjektiv (om de alls böjs). Reglerna för inplacering av nyare engelska substantiv i det svenska deklinationssystemet – inklusive genustilldelning – är grundligt undersökta (Kuhn 1985; för norskan närmast heltäckande i Graedler 1998 – svensk-norska jämförelser kan vara av intresse), men motsvarande regler för tyska och franska (och äldre engelska) substantiviska lånord är något mindre klara. Också inpassningen av lånorden i det svenska ordbildningssystemet förtjänar ett närmare studium (jfr *lampfot* men *firmafest*, *barnbok/småbarnsbok* men kanske *scoutbok/pojkscout(?s)bok*; *senilitet* men *smarthet* etc.).

Av annan typ är den komplicerade frågan om lånordens **kanaler** in i svenskan. Även här finns vissa ”etablerade” sanningar, t.ex. att franska lånord ofta introducerades i samhällets översta skikt (det gäller ju i första hand 1800-talet, särskilt tidigt 1800-tal) och sedan ”sipprade ner” till övriga samhällsklasser, att tyska lånord i stor utsträckning kom in med (översatt och oöversatt) litteratur och att USA-emigrationen hade stor betydelse för spridningen av engelska lånord. Viktig bakgrundskunskap i sammanhanget är naturligtvis vilket av språken som under olika perioder är första skolspråk. Av särskilt intresse är översättningar som källa till lexikal påverkan (jfr ovan och Gellerstam 1989, Wollin 1994).

Vidare är naturligtvis språksamfundets (och enskilda gruppers) **attityd** till lånord under olika perioder av stort intresse. Perioder av purism – särskilt vissa delar av 1800-talet – växlar med perioder med en mer

pragmatisk inställning till lånorden. Det vore intressant att undersöka i hur hög grad försök att styra lånordsinflödet har lyckats, gärna i viss mån under jämförelse med utfallet av liknande försök i t.ex. Tyskland och Frankrike.

I ovanstående ofullständiga katalog över intressanta aspekter på lånordsinflödet i svenskan har huvudsakligen engelskan, tyskan och franskan tjänat som exempel på långivande språk. Och det kan inte förnekas, att dessa tre språk tillsammans – om man bortser från latin och grekiska, som har en mer speciell ställning – spelar en helt dominerande roll bland de språk som svenskan lånat från under 1800- och 1900-talet. Men det innebär på inget sätt att andra språk får negligeras. Också spanskan, italienskan, holländskan, danskan, norskan och många andra språk har lämnat mycket viktiga bidrag till svenskans ordförråd, och detta måste självfallet beskrivas i projektet.

2.3 (Huvudsakligen inhemsk) ordbildning

Gränsen mellan inhemsk ordbildning och ordbildning under främmande påverkan (liknande översättningslånen i föregående avsnitt) är inte alltid lätt att dra, och det är heller inte alltid möjligt att avgöra om ett ord av avledningstyp skapats i svenskan eller lånats in i sin helhet. Trots titeln behandlas i detta avsnitt i stort sett alla ord av avledningstyp som åtminstone teoretiskt skulle kunna vara bildade i svenskan och som troligen är analyserbara för de flesta svenska språkbrukare. Så är sannolikt en stor majoritet av alla ord på *-ism* i svenskan i verkligheten direkt inlånade (t.ex. *impressionism*, *socialism*, *konservatism*), men eftersom suffixet *-ism* ingår i svenskans lexikon **skulle** de i de flesta fall kunnat bildas i svenskan, och de kan analyseras av flertalet svenskar; de behandlas därför som avledningar, även om de i förekommande fall också bör tas upp under rubriken "Lånord". (Naturligtvis kan samma resonemang föras kring översättningslån, och i en del framställningar, t.ex. Graedler 1998, räknas inte heller översättningslån som lånord.)

2.3.1 Avledning

En beskrivning av den svenska derivationsmorfologins historia under de senaste 200 åren bör i princip ge följande uppgifter om varje (viktigare) prefix och suffix. Jfr Skautrup (1953:passim) och Söderberghs (1964) ytterst grundliga beskrivning av suffixet *-mässig*:s utveckling under drygt 200 år.

- (uppskattad) produktivitet under skilda delperioder; ev. begränsningar på basmorfemet (semantiska, morfologiska, pragmatiska, jämte ev. förändringar över tid härvidlag)
- betydelsebeskrivning, med särskild hänsyn till ev. nybildade betydelser under perioden
- bedömning av i vilken grad ordbildningsprocessen är inhemsk
- de viktigaste exempelorden till resp. affix jämte årtal för första belägg

För projektet är de intressantaste affixen de som på något sätt förändras under perioden. Flera av de mest basala affixen, t.ex. *-ande* och *-het*, är troligen mycket stabila och därför av mindre intresse, eftersom de redan är väl beskrivna i synkrona ordbildningsläror. Den viktigaste diakrona svenska ordbildningsläran är Wessén (1965); den lägger dock i ganska hög grad tonvikten vid äldre svenska och kan vad gäller utvecklingen under de senaste århundradena inte mäta sig med ordbildningsavsnitten i Skautrups danska språkhistoria, som på många sätt borde kunna utgöra en förebild för vår beskrivning. Det problematiska med Wessén (1965), åtminstone från vårt projekts synpunkt, är bl.a. att man sällan vet vilket århundrade i nysvensk tid man befinner sig i.

Intressant är att det knappast introduceras något viktigt nytt suffix under perioden, om man bortser från *-mässig*, som egentligen är belagt sedan mitten av 1700-talet men blir riktigt produktivt först efter 1800 (Söderbergh 1964). Ett hyggligt produktivt suffix börjar dock uppträda i skrift först i slutet av 1800-talet, nämligen *-is* (*tjockis* etc.); det är dock klart stilmarkerat som vardagligt. I övrigt inskränker sig nyheterna på suffixområdet i stort sett till mer eller mindre ”tekniska” morfem (t.ex. från den kemiska terminologin) och till semantiska morfem (efterleder) som blivit så produktiva att de – enligt en vanlig men diskutabel uppfattning – ”sjunkit ned” till suffix (t.ex. *-enlig*, *-riktig* och *-vänlig*).

Detta innebär givetvis inte att nästan ingenting händer med de svenska suffixen mellan 1800 och 2000. Sålunda används primärt nomen agentis-bildande suffix som *-are*, *-or* och *-ör* mycket oftare än före 1800 för att bilda icke personbetecknande, särskilt instrumentbetecknande substantiv. Suffixet *-eri* utvecklar en pejorativ betydelse (*skriverier*), antagligen som en följd av att dess basmorfem i många tidigare fall haft pejorativ stilvalör. Femininbildande suffix som *-inna* och *-ska* används allt mindre mot slutet av 1900-talet, uppenbarligen som en följd av kända trender i samhällsutvecklingen. Allt svagare produktivitet visar också viktiga suffix som *-skap* och *-sam* (hittills sista viktiga nybildning, *lönsam*, 1930). Detta enbart som några exempel ur högen på utvecklingar som i möjligaste mån bör beskrivas av projektet.

Bortsett från ett fåtal centrala prefix (*be-*, *för-*, *o-*, *sam-*) domineras det svenska prefixbeståndet av latinskt och grekiskt material (*anti-*, *de-*, *hyper-*, *pre-*, *re-* etc.). Denna dominans för prefix av klassiskt ursprung blir troligen långt mer markerad under 1800-talet än tidigare, till stor del säkert som en följd av den moderna vetenskapens och teknikens behov av exakta och konnotationsfria termer. Här är problemet inhemsk ordbildning kontra direkt inlåning naturligtvis akut; vid många klassiska prefix är frågan snarast om det går att belägga en enda ordbildning som ägt rum inom svenskans ram. Ett teoretiskt problem är om vissa ”tyngre” klassiska prefix (t.ex. *hyper-*) verkligen är prefix – eller en sorts semantiska morfem.

En sorts mellanting mellan prefix och sammansättningsförleder är också förstärkande ordbildningselement som *jätte-*. De är synnerligen tacksamma som beskrivningsobjekt eftersom många av dem snabbt slits ut och ersätts av nya – här är alltså ett område där mycket hinner hända under en 200-årsperiod (jfr Skautrup 1968:250–251).

En intressant ordbildningstyp – gränsfall mellan sammansättning och avledning – som blir frekvent från och med slutet av 1800-talet (t.ex. Johannisson 1964), inte minst i tidningsspråk med dess krav på kompression, är den s.k. **retrograda avledningen** (bättre term kanske med Thorell 1981 **regressiv avledning**). Särskilt sammansatta verb som *maskinskriva* är ofta bildade på detta sätt: först bildas sammansättningen *maskinskrivning* och först därefter ”baklänges” motsvarande verb. Också adjektiv kan bildas på detta sätt, t.ex. troligen *livsglad* till *livsglädje*. Processen bör kunna studeras dels med hjälp av SAOB:s dateringar (substantivet bör vara belagt tidigare än verbet resp. adjektivet), dels med hjälp av korpusarna i Språkbanken (se nedan; en intressant fråga är: bildas möjligen verbets passiva former före de aktiva?). Intressant är att denna ordbildningstyp tycks vara vanligare i svenskan än i tyskan; över huvud taget bör jämförelser mellan svenskans och tyskans avlednings- och sammansättningsmorfologi vara fruktbara.

Parentetiskt kan det nämnas, att en aktuell språkvårdsfråga, frågan om *-ning-* eller *-ing-*allomorf vid främmande (huvudsakligen engelska) verbstammar (*mobbing/mobbning*, *ranking/rankning*, t.ex. Grünbaum 1999), har en intressant koppling till kategorin retrograd avledning. Den mer ”svenska” allomorfen är utan tvekan *-ning*, men problemet är att verbalsubstantivet lånats in först med den främmande *-ing-*allomorfen, varefter verbet så småningom bildats genom retrograd avledning. När verbet väl existerar, bör motsvarande verbalsubstantiv enligt svenska ordbildningsregler skapas med *-ning-*allomorfen, men det innebär då en krock med en redan existerande *-ing-*variant. Problemet blir ännu större

genom att *-ing*-varianten kan förekomma i många väletablerade sammansättningar (t.ex. *ranking* i *rankinglista*, *rankingtabell*).

Det kan vara intressant att studera denna typ av frågor som exempel på hur medveten styrning av den lexikala utvecklingen, på ordbildningens område eller på andra områden, kan bedrivas (och lyckas/misslyckas). Det mest storstilade, och inte helt misslyckade, försöket till sådan styrning under hela projektperioden är som bekant Viktor Rydbergs försök på 1870-talet att utmönstra stora grupper av väl etablerade tyska lånord (Holm 1918).

Derivationsmorfologin bör också studeras med utgångspunkt i en semantisk kategorisering. Den enklaste kategoriseringen är den klassiska i **determinativa** och **kopulativa** sammansättningar. Men den bör förfinas en del; kategorier som nomen agentis/patientis, aktiva/ passiva (verbaladjektiv m.m.), klassificerande/karakteriserande (adjektiv), kausativa och inkoativa (verb) m.m. bör vara användbara.

2.3.2 Sammansättning

Sammansättning beskrivs ofta ytterst kortfattat i diakrona ordbildningsläror (men långt mer ingående i Skautrup 1953 och 1968 än i Wessén 1965), och gärna med huvudinriktningen på gränsfall mellan sammansättning och avledning och på formella aspekter som fogemorfemets utseende. Kanske betraktas sammansättningarna som en helt öppen kategori som det är svårt att formulera (diakrona) generaliseringar om. Men inom projektet hoppas vi kunna visa att sammansättning faktiskt är en mycket intressant kategori, också diakront i den meningen att viktiga förändringar har ägt rum under den senaste 200-årsperioden. Några frågeställningar och hypoteser får illustrera detta.

Det är välkänt att de allra flesta svenska sammansättningar är nominala, dvs. har substantivisk slutled (t.ex. Söderbergh 1971). Och det är möjligt att nominala sammansättningar kan bildas i svenskan i stort sett utan restriktioner, bortsett från att en redan existerande sammansättning eller avledning kan blockera bildningen av en teoretiskt möjlig synonym (t.ex. gör existensen av orden *bollkalle* och *bollpojke* att bildningen **bollman* är felaktig). Däremot torde bildningen av verbala och adjektiviska (och participiella) sammansättningar vara behäftad med rätt starka restriktioner, som dock varierar under 200-årsperioden. För de verbala sammansättningarna gäller, som framgår av föregående avsnitt, att många av dem är bildade via en ”omväg”. Beträffande adjektiviska och participiella sammansättningar är det – vid studium av OSA-databasen – påfallande hur många nya grupper som har bildats under de senaste 100

eller 200 åren. Skautrup (1968:267) gör samma iakttagelse vad gäller participiella sammansättningar i danskan. Några exempel på sådana relativt nya, och i varje fall hyggligt produktiva, participiella efterleder är *-baserad* (första kända sammansättning *ombordbaserad* 1937), *-betonad* (*känslobetnad* 1891, intressant nog som psykologisk term) och *-intresserad* (*konstintresserad* 1892). En rimlig hypotes tycks alltså vara, att restriktionerna mot adjektiviska och participiella sammansättningar är svagare under slutet av 1800-talet och 1900-talet än tidigare. Kanske hänger det i så fall ihop med en växande motvilja mot vänster-tunga konstruktioner (jfr *hennes av konst intresserade man* och det bekvämare *hennes konstintresserade man*), eller med den välkända ”strävan till kompression” som anses vara en följd bl.a. av den moderna tidningspressens framväxt. De välkända ”pseudosuffixen” *-riktig*, *-vänlig* och *-nära*, som varit särskilt produktiva efter andra världskriget, passar väl in i bilden. Över huvud taget är övergången från semantiskt morfem till affix en mycket intressant företeelse som bör studeras närmare.

En annan typ av sammansättningar vars frekvens troligen ökat kraftigt under perioden är tre- och flerledade sammansättningar. Sökning i OSA-databasen visar t.ex. att mer än tre gånger så många flerledade sammansättningar har bildats under 1800-talet som under 1700-talet. Detta är en utveckling som lätt låter sig förklaras av samhällets ökade komplexitet, som medför krav på uttryck för allt finare distinktioner (jfr avsnitt 3).

Intressant är att tvåledade sammansättningar ibland tycks bildas inte på det naturligaste sättet utan genom en sorts utbrytning ur längre (flerledade) sammansättningar. Detta är i så fall en parallell till de tidigare diskuterade retrograda avledningarna (som kanske kan kallas **retrograd sammansättning**). Ett exempel som anförs i NYORD 1 är *dagligvara*, som troligen är bildat inte som en konventionell sammansättning utan som en utbrytning ur det längre *dagligvaruhandel*. Ett närmare studium av SAOB:s dateringar (fall där en tvåledad sammansättning har en senare datering än en flerledad som den formellt utgör en del av) kan ge en uppfattning om hur vanlig denna företeelse är.

En intressant kategori, i gränsområdet mellan ordbildningsläran och syntaxen, är s.k. **förledsbestämning** (typen *varm korvgubbe* eller, mindre iögonenfallande, *svensk språkvård*). Denna företeelse, som utan tvekan blivit vanligare under 1900-talet, är mycket väl beskriven av forskningen (Åkermalm 1965 m.fl.) och i växlande grad kritiserad av språkvården. Möjligen har den tidigare nämnda uppkomsten av många flerledade sammansättningar stimulerats av en önskan att undvika förledsbestämning.

2.4 Betydelseförändring

Betydelseförändringar indelas traditionellt i **metaforiska** förändringar (baserade på likhet mellan den ursprungliga och den nya referenten) och **metonymiska** förändringar (baserade på **samband** mellan den ursprungliga och den nya referenten). Vissa forskare, t.ex. Warren (1992), urskiljer ytterligare typer, bl.a. **specialisering** och **implikation**, som dock andra forskare för till kategorin metonymi. I likhet med många andra forskare räknar Warren (1992:25–27) i stort sett inte s.k. **troper** (t.ex. ironi och överdrift) som egentliga (lexikaliserade) betydelseförändringar.

För att på ett så heltäckande sätt som möjligt beskriva huvudtendenserna i svensk betydelseutveckling under de senaste 200 åren kommer vi att behöva använda oss av olika metoder (och teorier). Ett angreppssätt, som visat sig mycket fruktbart, är det som tillämpas i Stålhammar (1997) – det bygger på tanken om en sorts tematiska metaforer eller ”hypermetaforer”, t.ex. tillvaron som ett rum, som genererar en mängd enskilda metaforer – och som i lyckliga fall kan ge insikter om metaforer som uttryck för en rådande tidsanda. Exempelvis är det knappast någon tillfällighet att det svenska allmänspråket under senare år berikats med en mängd ekonomiska metaforer (*mänskligt kapital*, allt är *produkter* etc.). Det vore mycket intressant att pröva denna metod på några av periodens äldre skeden – och möjligen påvisa t.ex. att den industriella revolutionen får konsekvenser för metaforbruket eller att militärt färgad metaforik växer sig stark under de båda världskrigen och perioden däremellan.

Självfallet är det omöjligt att identifiera **alla** betydelseförändringar som förekommit under en viss period. Men det kanske är möjligt att med någon stickprovsmetod få en god ersättning för denna ”totala” bild av utvecklingen. Warren (1992) är ett mycket intressant försök i den riktningen. Warrens undersökning bygger bl.a. på excerpering av ett par engelska nyordsordböcker, som vid sidan av nya ord även tar upp nya betydelser. De ca 1000 nya betydelser – och det bör vara fråga om nästan alla viktiga betydelseförändringar som registrerats under den tid ordboken täcker – som Warren får fram delar hon sedan upp i de ovan nämnda kategorierna: metaforiska och metonymiska betydelseförändringar samt implikationer och specialiseringar. Som väntat visar det sig att metaforisk betydelseförändring är vanligast.

Warrens undersökning är troligen en av de empiriskt mest välgrundade undersökningar av betydelseförändring som någonsin genomförts. Det finns gynnsamma förutsättningar för att göra en liknande undersökning av det nyaste svenska ordförrådet. Även NYORD 1–2 förtecknar

vid sidan av egentliga nyord betydelseförändringar av existerande ord (inträffade under perioden 1945–99), dessutom med årtal för första belägg. En excerpering av NYORD verkar ge mellan 500 och 1000 betydelseförändringar, som kan kategoriseras enligt Warrens modell. Det skulle ge en relativt heltäckande bild av betydelseutvecklingar inom det svenska ordförrådet under större delen av efterkrigstiden. Det skulle också ge möjligheter till jämförelser med motsvarande utveckling i engelskan. En liknande undersökning av betydelseförändringar under någon del av 1800-talet är tyvärr inte möjlig, men kanske kan man få fram någon sorts stickprov genom selektiv excerpering av SAOB (det går dock ännu så länge inte att söka på kategorier som ”bildligt” i OSA-databasen).

Ett helt annat angreppssätt, som också kommer att tillämpas i projektet, utgår inte från ord utan från betydelser. Med denna thesauristiska infallsvinkel är Bring (1930) ett självklart hjälpmedel, och tack vare att även Dahlgrens förteckning över föråldrade ord i svenskan från 1916 har begreppsklassificerats enligt Brings (=Rogets) system (Lange 1992) kan utvecklingen över mer än 100 år av sådana begreppsklasser studeras (vilka ord inom begreppsklassen dör resp. tillkommer, blir begreppsklassen mer/mindre ”finmaskig” etc.?).

Värdefullt vore också att studera några enskilda typer av betydelseförändring (såväl metonymisk som metaforisk) mer i detalj. Bland många möjliga exempel kan nämnas övergången från klassificerande till karakteriserande betydelse hos adjektiv (*ekonomisk* ’som har att göra med ekonomi’ > ’sparsam’), uppkomsten av en sorts kausativ betydelse hos många adjektiv (*desperat* ’som känner desperation’ > ’som orsakar desperation’) eller uppkomsten av en personbetecknande betydelse hos egenskapsbetecknande ord (*förmåga* ’person med (stor) förmåga’ etc.). En speciell typ av betydelseförändring, som många modala adverb undergått, beskrivs av Ljunggren (1939). Typen kan exemplifieras av adverbet *säkert*, som ännu på 1800-talet verkligen betydde ’helt säkert’ men nu snarast betyder ’nästan säkert, troligen’.

Vissa typer av lexikal förändring kan ses både som betydelseförändring och som förändring i resp. ords lexikala syntax. Det gäller t.ex. förändringar av vissa verbs valensegenskaper (t.ex. övergång från intransitivitet till transitivitet). Det gäller också ordklassövergångar, t.ex. adjektivering av substantiv (t.ex. *synd*) Sådana förändringar behandlas nedan i avsnittet ”Lexikal syntax”.

2.5 Lexikal syntax: valens, selektionsregler, kollokationer, ordklassövergångar

Med **valens** menas på vedertaget sätt obligatoriska och viktiga fakultativa bestämningar till verb, adjektiv och substantiv. Typiska valensbestämningar till verben är objekt (även prepositionsobjekt), predikativ och vissa adverbial (t.ex. (*resa*) *till Stockholm*), till adjektiv vissa "objekt" och prepositionsadverbial (t.ex. (*trogen*) *sin övertygelse*, (*arg*) *på ngn*, (*stolt*) *över ngt*), till substantiv vissa prepositionsattribut (t.ex. (*begravningen*) *av NN*, (*kung*) *av Sverige*). En taxonomi över olika typer av valensbestämningar har etablerats i samband med arbetet på NEO – i NEO ges förhoppningsvis relativt fullständiga valensuppgifter vid alla verb, adjektiv och substantiv – och kan användas i projektet.

Med **selektionsregler** menas de semantiska egenskaperna hos verbens, adjektivens och – i mindre utsträckning – substantivens s.k. **aktanter**, t.ex. verbens (typiska) subjekt och objekt och adjektivens (typiska) huvudord och valensbestämningar. Förändringar av selektionsregler kan ofta uppfattas som en sorts metaforer (t.ex. *en person diskuterar* > *artikeln diskuterar* kan uppfattas som metaforisk användning av *diskutera* eller som personifikation av *artikel*) men betraktas här som en lexikalisk-syntaktisk förändring.

Kollokationer är en intressant kategori, även det råder stor oenighet om hur termen **kollokation** ska definieras (jfr nedan). I detta avsnitt utgår vi från en intuitiv uppfattning och ett typiskt exempel, nämligen *väcka uppseende*. En viktig skillnad mellan kollokationsteori och vanlig syntaktisk teori är att kollokationsteorin s.a.s. vänder på perspektivet och betraktar verbbestämningen, *uppseende*, som det primära och det syntaktiska huvudordet, *väcka* – den s.k. **kollokatoren** – som det sekundära. Det typiska för en kollokation är att kollokatoren i viss mån är oförutsägbar eller "godtycklig"; många andra verb än *väcka*, t.ex. *göra*, kunde använts för att uttrycka betydelsen 'orsaka, åstadkomma', men det är bara ett som är idiomatiskt och det måste läras in "lexikalt" (kollokationer är naturligtvis ändå något helt annat än idiom). Med detta synsätt är alltså valet av kollokatoren *väcka* (för att uttrycka 'åstadkommande'-betydelsen) en lexikal egenskap hos substantivet *uppseende*.

Ordklassövergångar är helt enkelt lexikaliserad användning av ord enligt ett annat ordklassmönster än det ursprungliga.

De viktigaste utvecklingstendenserna på alla dessa områden av den lexikala syntaxen bör beskrivas av projektet, särskilt i den mån generaliseringar kan formuleras. Det måste dock understrykas, att något som liknar fullständighet kanske är ännu mindre tänkbart här än vid de tidi-

gare typerna av förändring. Bl.a. är det ännu så länge svårt att söka efter de här aktuella kategorierna i OSA-databasen – och inte heller sökning i Språkbankens korpusar är särskilt lätt. Här nedan diskuteras dels några välkända förändringar under perioden, dels några hypoteser om eventuella eller sannolika förändringar (som helst omfattar hela grupper av ord).

En av de viktigaste förändringarna inom verbsyntaxen gäller passivering av bitransitiva verb. Före slutet av 1800-talet var endast den ena av de båda nu möjliga passiveringarna av satser av typen *man tillerkände honom segern* tillåten, nämligen *segern tillerkändes honom*. Fr.o.m. denna tid börjar den andra passiveringen, *han tillerkändes segern*, bli vanlig, men den ger upphov till livlig debatt och motarbetas länge av språkvården (jfr Wellander 1939:296). Naturligtvis är detta en typ av förändring som lika gärna kan beskrivas i en diakron grammatik som i en lexikalt inriktad framställning (som vår), men eftersom det trots allt handlar om en mycket begränsad mängd verb kan nog typen anses ligga inom vårt projekts intressesfär.

Flera typer av ordklassövergångar är vanliga under perioden, och till stor del noggrant beskrivna av forskningen. Adjektivering av particip (t.ex. *förgrymmad*) beror i många fall på att alla verbformer utom participformen blivit obsoleta (t.ex. *förgrymma, förgrymmar* etc. – men förklaringen till att nästan alla former inom ett verbparadigm dör ut är inte uppenbar) men kan även ha andra orsaker (Lindroth 1906, Malmgren 1990). Adjektivering av substantiv uppträder ofta vid substantiv som gärna fungerar som predikativ (t.ex. *synd*, Ljunggren 1939). Adjektivering av adverb, inte minst adverb avledda med suffixen *-vis* och *-lunda* (*en gradvis förändring, en annorlunda föreställning*), är en företeelse som verkar bli vanlig i slutet av 1800-talet; i varje fall diskuteras den flitigt i språkvetenskaplig litteratur från förra sekelskiftet.

Förändringar av valenstyp bör till dels kunna studeras med hjälp av ett par ordböcker som ger sådana uppgifter, NEO för det sena 1900-talet och Almqvists ordboksfragment från 1840-talet (jfr nedan). Det finns några kända fall av transitivering av intransitiva verb, t.ex. *stranda* (*stranda förhandlingarna*, 1960-talet) – hur vanligt är detta? Vissa adjektiv tycks på senare tid lättare än tidigare ta bestämningar utan preposition (*glad över att han kom* > *glad att han kom*). För substantiven gäller bl.a. att objektiv genitiv – som måste betraktas som valensbestämning – blir alltmer obsolet under perioden och ersätts med prepositionsattribut (*Herrens fruktan* > *fruktan för Herren*).

Som exempel på möjlig förändring av selektionsregler kan adjektiv som primärt betecknar en inre mänsklig egenskap, t.ex. *klok, vänlig, lycklig*, tjäna. Numera kan de fritt kombineras med substantiv som

betecknar (produkter av) mänskliga aktiviteter (t.ex. *ett klokt svar*, *ett vänligt brev*) och i vissa fall substantiv för tid e.d. (*lyckliga år*), men har det alltid varit så? Och är inte konstruktionstypen *artikeln diskuterar* vanligare nu än tidigare?

Stickprov i de äldre korpusarna tyder på att kollokatorer i många fall bytts ut; bl.a. verkar det som om verbet *göra* i många fall ersatts som kollokator av semantiskt mer preciserade verb (*göra uppseende* > *väcka uppseende*, *göra anfall* > *gå till anfall*). Intressant vore det vidare att studera hur valet av kollokatorer vid etableringen av ett fackspråk går till. När exempelvis idrottsterminologin börjar byggas upp i slutet av 1800-talet, introduceras en mängd abstrakta substantiv som kräver kollokatorer: *rekord*, (spelet) *fotboll*, *straff*. Numera är de vedertagna kollokationerna *sätta/slå rekord*, *spela fotboll* (men hos icke fotbollskunniga ofta *sparka fotboll*), *lägga/skjuta en straff*. Men valet av kollokatorer var inte självklart, bl.a. tycks kollokationsvarianten *avlägga rekord* ha förekommit.

2.6 Frekvensförändringar inom ordförrådet

I historiska ordböcker som SAOB ges ovärderliga uppgifter om årtal för första belägg av nya ord och betydelser, men däremot är det ofta svårt att få en uppfattning om hur vanliga dessa novationer är – eller när de blir vanliga. Sådana uppgifter får dock sägas ingå i en fullständig beskrivning av ett ords utveckling under en viss period. Den forskning som bedrivits på området har hittills främst inriktats på frekvensförändringar hos formorden, t.ex. *icke*, *även*, *jämväl* (Engdahl 1962), men frekvensförändringar hos innehållsorden är också av stort intresse.

Eftersom de första svenska frekvensordböckerna inte publicerades förrän på 1930-talet, och de första vetenskapligt tillfredsställande frekvensordböckerna inte förrän i början av 1970-talet (*Nusvensk frekvensordbok*, Allén 1970, 1971 m.fl.), är det dock inte så lätt att ge en diakron beskrivning av frekvensförhållanden inom det svenska ordförrådet. Även om det hade funnits tillfredsställande korpusar över 1800-talssvenskan – vilket det inte gör – skulle de egentligen behöva lemmatiseras för att ge bekvämt åtkomliga frekvensuppgifter. Den kunskap som kan utvinnas i projektet måste därför nödvändigtvis bli fragmentärisk.

En möjlighet är kanske att utgå från t.ex. de tusen vanligaste orden i Nusvensk frekvensordbok; dessa ord kan sägas utgöra en sorts svensk basvokabulär vid 1960-talets mitt. Deras frekvenser 1965 kan jämföras dels med deras frekvenser i 1930-talets svenska, dels med de frekvens-

uppgifter som kan tas fram i de tillgängliga korpusarna över 1800-tals-svenska. Hur många av orden i denna basvokabulär är helt nya (detta är en intressant fråga – med all säkerhet är andelen nyord inom basvokabulären mycket lägre än andelen nyord inom hela vokabulären, men **hur** mycket lägre är den?) och hur många av dem har undergått väsentliga frekvensförändringar under perioden? En sådan undersökning bör givetvis kompletteras med en undersökning som kronologiskt går åt andra hållet, dvs. utgår från en – visserligen nödvändigtvis provisorisk – basvokabulär för 1800-talssvenskan, upprättad på grundval av de – alltför små – 1800-talskorpusarna. Dessutom är det intressant att studera hur stor del av den moderna basvokabulären som undergått betydelseförändringar eller lexikalisk-syntaktiska förändringar under perioden. Alldeles klart är att en stor mängd nya partikelverb har bildats med utgångspunkt i basvokabulärens enkla verb (t.ex. *ligga i* 1876, *ligga bakom* 1934).

2.7 Utvecklingen av några fackterminologier

Ett mindre antal fackterminologier kommer inom projektet att bli föremål för relativt ingående diakrona beskrivningar, som täcker hela eller en större del av perioden. Det gäller bl.a. boktryckarterminologin, den juridiska terminologin, den matematiska terminologin och den politiska terminologin.

Därtill bör, enligt mönster från Skautrup (1953, 1968) ett lite större antal ”diakrona fackterminologiska skisser” utarbetas. Sådana kan bygga på OSA-databasen och NEO och även om de inte kan gå på djupet – vilket det inte finns tid till – kan de ses som en sorts hypoteser i väntan på mer ingående studier.

3. Teoretiska överväganden

Projektets allmänna teoriram hämtas från Teleman (1985) och bygger på antagandet att språkförändringar kan ses som produkter av (ändrade) samhällsförhållanden och att språkförändringar i sin tur medför förändringar i kommunikationen som kan leda till samhällsförändringar – som i sin tur kan leda till nya språkförändringar etc. Telemans modell har visat sig fruktbar inom det s.k. NYSS-projektet (Nysvensk språkhistoria i ett samhällsperspektiv) och bör vara minst lika användbar inom ett renodlat lexikalt projekt; att lånordsinflödet påverkas av samhällsförhållanden är t.ex. uppenbart. Möjligen kan man säga att den första delen av Telemans modell (samhällsförhållanden > språkförändringar) är mer självklart relevant än den andra (språkförändringar > kommunikationsförändringar > (ev.) samhällsförändringar), som påminner något om den omstridda Sapir-Whorf-hypotesen. Den kanske viktigaste konsekvensen för projektet av Telemans modell är att den nödvändigtvis leder till en öppenhet för utomspråkliga förklaringar till lexikala förändringar – vilket dock ingalunda innebär att inomspråkliga förklaringar a priori avvisas. Flera exempel på lexikala förändringar som bör ha stimulerats av samhälleliga förändringar har diskuterats i det föregående.

Projektets olika delområden kräver vart och ett speciella teoretiska överväganden (och i vissa fall begreppsbestämningar).

Helt centralt för projektet är det redan nämnda **lexikaliseringsproblemet**. Vad menas med att ett ord är lexikaliserat, eller att en viss betydelse av ett ord är lexikaliserad? För det första kan man tala om lexikalisering både på individnivå (jfr **kompetens**) och inom språksamfundet (jfr **langue**). Att ett ord är lexikaliserat hos en enskild språkbrukare innebär att det ingår i språkbrukarens mentala lexikon; om det t.ex. är en sammansättning behöver språkbrukaren inte skapa den utan kan ”ta fram” den direkt ur sitt ordförråd, och om det är fråga om en lexikaliserad metaforisk användning behöver språkbrukaren inte ”gå omvägen” över ordets egentliga betydelse (dvs. lexikaliserad metafor ≈ bleknad metafor). Om ett ord är lexikaliserat hos en stor majoritet av språkbrukarna, kan det sägas vara lexikaliserat inom språksamfundet, tillhöra **langue**. När man säger att ett ord är lexikaliserat, är det vanligen detta senare man menar.

Enligt en alternativ uppfattning om lexikalisering av sammansättningar betyder lexikalisering i stort sett att sammansättningarna är ogenomskinliga, ”icke-dekomponerbara” (Bakken 1998:61). Inom vårt projekt ses detta – i linje med bl.a. Inghult (1975:116–117) – snarare som ett av flera kriterier på lexikalisering än som definition. Det är, enligt detta synsätt, sant att ogenomskinliga sammansättningar är lexikaliserade, men omvändningen gäller inte: alla lexikaliserade sammansättningar är inte ogenomskinliga.

Centrala inom en annan del av projektet är termerna **metafor** och **metonym**. Här krävs ytterligare begreppsavgränsning, kanske relaterad till Warrens (1992) antagande att det går att särskilja centrala (”criterial”) och perifera betydelsekomponenter hos ord. Metaforisk användning innebär åtminstone ofta undertryckande eller utbyte av en central betydelsekomponent, metonymisk användning däremot tillägg av en central betydelsekomponent (och nedgradering av ursprungligen centrala betydelsekomponenter).

En omdiskuterad, i viss mån ifrågasatt, teori kommer troligen att spela en viss roll i projektet, Lakoff & Johnsons (1980) teori om universella (hyper)metaforer. Den är attraktiv genom att den, om den är korrekt, har stor förklarande kraft, men åtminstone på vissa punkter har dess korrekthet ifrågasatts (jfr Stålhammar 1997:32–34). Kanske kan man rädda en del av teorin genom att reducera anspråken på universalitet – även om det skulle visa sig ”universaliteten” inskränker sig till den västerländska kulturkretsen är det mycket nog.

Termen **kollokation** är, som nämndes tidigare, mycket använd inom den moderna lexikologin, men någon allmänt accepterad definition av den finns knappast. Det är en ambition inom projektet att bidra till teoriutvecklingen på detta område. Lite förenklat kan man urskilja en engelsk och en tysk tradition, nära nog diametralt motsatta. Den engelska traditionen är i princip korpusbaserad; en kollokation är här vanligen en – i en given korpus ofta – återkommande ordförbindelse. Vissa företrädare för den engelska traditionen, t.ex. Kjellmer (1994), kräver att de återkommande ordförbindelserna ska vara syntaktiskt välformade, medan andra, t.ex. Lehr (1996), accepterar helt tillfälliga, men ofta återkommande, ordförbindelser som kollokationer. (Tidigast är denna distinktion förmodligen ingående diskuterad i Allén et al 1975.) Inom den tyska traditionen, som vårt projekt närmast anknyter till, kritiserar Hausmann (1985) detta kollokationsbegrepp och kräver att ordförbindelsen inte bara ska vara syntaktiskt välformad utan även semantiskt icke-trivial, kunna tänkas ingå i språkbrukarnas mentala lexikon. Även om den syntaktiskt välformade ordförbindelsen *köpa böcker* skulle vara

företrädd med många belägg i korpusen är den enligt Hausmann ingen kollokation.

Med Hausmanns terminologi, som knappast är spridd i Sverige men kommer att användas i projektet, består en kollokation (t.ex. *väcka uppseende*) av en **bas** (*uppseende*) och en **kollokator** (*väcka*). I en besläktad, än mer raffinerad, teori, ursprungligen utvecklad i Sovjetunionen (t.ex. Mel'chuk & Zolkovskij 1984), är termen **lexikal funktion** ($\approx$ semantisk relation) grundläggande. En huvudidé är att till synes olikartade kollokationer, t.ex. *väcka uppseende* och *bjuda motstånd*, är resultat av samma lexikala funktion; den semantiska relationen mellan *uppseende* och *väcka* är densamma som mellan *motstånd* och *bjuda*. Med Melchuk & Zolkovskijs pseudomatematiska notation: Oper (*uppseende*) = *väcka*, Oper (*motstånd*) = *bjuda*. En annan intressant lexikal funktion uttrycker 'hög grad' och skrivs **Magn**. Exempelvis är Magn (*utsträckning*) = *stor* (på senare tid kanske även *hög*), Magn (*sjukdom*) = *svår* och Magn (*ungkarl*) = *inbiten*. Teorin om kollokationer/lexikala funktioner har hittills främst använts inom synkron forskning, men inom projektet kommer den att prövas i diakrona undersökningar. (Ett av de hittills fåtaliga bidragen inom denna teori med delvis diakron inriktning är Tingsell 2000.)

Även inom den moderna fackspråksforskningen kan två traditioner urskiljas, en mer "lexikal" och en mer "kommunikativ". Längre var det vanligt att låta förekomsten av termer och ett speciellt ordförråd i skrivna texter skilja ut fackspråket från allmänspråket (se t.ex. Hoffman 1985). Senare har textperspektivet betonats mer, och i dag vill många forskare, inte minst i Sverige och Finland, definiera begreppet 'fackspråk' utifrån ett kommunikationsperspektiv (se t.ex. Gunnarsson 1993:5). Trots uppsvinget för den mer "kommunikativa" traditionen är den mer "lexikala" traditionen alltså livaktig, och i vårt projekt kommer vi – f.ö. av naturliga skäl – närmast att anknyta till den. Värt att notera är, att det inte finns något enda kriterium, accepterat av samtliga fackspråksforskare, för att definiera begreppet 'fackspråk'. Däremot råder det stor enighet om att olika fackområden har sina lexikala särdrag (se t.ex. Fluck 1996:12)

4. Primärt och sekundärt källmaterial

För att beskriva det svenska ordförrådets utveckling över en 200-årsperiod behöver man pålitliga data om årtalen för ordens, resp. i förekommande fall delbetydelseernas, första förekomst i svenskan. Här är OSA-databasen, databasversionen av SAOB, naturligtvis ovärderlig. Redan den allmänt tillgängliga Internetversionen av OSA-databasen räcker en bra bit på väg, men inom projektet ORDAT är det möjligt – tack vare välvilligt tillmötesgående från Svenska Akademien och genom att Yvonne Cederholm och Susanne Mankner är verksamma både i OSA-projektet och ORDAT-projektet – att göra ännu mer sofistikerade sökningar också än språkvetenskapligt avancerade Internetanvändare. OSA-databasen är utan tvekan projektets viktigaste sekundärkälla, men det finns ett par välkända begränsningar i den som gör att den måste kompletteras. För det första är arbetet på SAOB som bekant ännu inte avslutat; volymerna med ord med begynnelsebokstav fr.o.m. t väntar ännu på att publiceras. För det andra är de första banden av ordboken ungefär 100 år gamla och därför får man ofullständiga upplysningar om utvecklingen under 1900-talet för ytterligare en stor del av ordförrådet.

Två andra sekundärkällor erbjuder viss komplettering. NYORD 1–2 ger en god bild av ordförrådets utveckling 1945–99, och genom NEO, särskilt dess CD- eller databasversion, får man en hygglig uppfattning om utvecklingen av en viktig del av det svenska ordförrådet under (nästan) hela 200-årsperioden – men, och det är en fundamental inskränkning jämfört med SAOB, bara den del av ordförrådet som är levande ännu på 1990-talet. Även med tillgång till OSA+NYORD+NEO kvarstår därför vissa luckor. Med viss förenkling kan situationen åskådliggöras så här (+: ordböckerna ger tillräckliga data; +/-: ordböckerna ger vissa, men inte helt tillräckliga, data):

Tabell 1.

	Ord med beg.-bokstav:	a–s	t–ö
Ord med första beläggsår			
1800–1900		+	+/-
1900–1945		+/-*	+/-
1945–1999		+	+

*Ju senare begynnelsebokstav, desto större chans att OSA-databasen tillhandahåller data.

Den mest närliggande kompletteringen i de fall där de nämnda källorna inte räcker till är en primärkälla, SAOB:s egen excerptsamling, SAOS. Den får betraktas som tillräcklig vad gäller 1800-talet, men naturligtvis är den inte sökbar på samma sätt som OSA-databasen. Vad gäller perioden 1900–1945 är SAOS-samlingen likaså ytterst viktig, men här kan den inte betraktas som helt tillräcklig. Det viktigaste skälet är att excerpteringen av nya ord med ”tidiga” begynnelsebokstäver (med motsvarande ordboksvolym redan publicerad) varit begränsad (se Hast 1983; jfr även Lundbladh 1996).

Men ytterligare en intressant komplettering kan erhållas genom OSA-databasen. I denna databas finns mer än en halv miljon **språkprov** (lika många som i den tryckta versionen av SAOB), av vilka det är möjligt att skapa en sorts **korpus** (vi kan provisoriskt kalla den en **språkprovskorpus**) på flera miljoner ord (SAOB:s språkprov tycks i genomsnitt innehålla åtminstone 10 ord). Det är fråga om en korpus av speciellt slag, och den lämpar sig inte för språkliga undersökningar på alla nivåer. Direkt olämplig vore den t.ex. för textlingvistiska undersökningar, eftersom det alltså är fråga om isolerade meningar e.d. Men för **lexikala** studier skulle denna korpus vara ett ytterst värdefullt komplement till den egentliga OSA-databasen. I själva verket har vissa resultat, som kompletterar och delvis modifierar tidigare undersökningar, kommit fram, och i princip existerar redan en korpus över 1700-talsbelägen i OSA-databasen (se Cederholm & Rogström, under tryckning). Det kan också nämnas att det finns möjligheter till genrebaserade kategoriseringar av en sådan språkprovskorpus.

Möjligheten att skapa en sådan språkprovskorpus innebär att en konkordans över svenskan från 1800 fram till ca 1990 (året för det hittills nyaste språkprovet i OSA-databasen) kan tas fram. Konkordansen kommer att omfatta hela alfabetet, även ord med begynnelsebokstav fr.o.m. t. Likväl torde en konkordans av detta slag ha vissa nackdelar även när det gäller lexikala studier, och därför kommer konventionella korpusar över 1800- och 1900-talssvenska att spela en ännu viktigare roll som primärkällor inom projektet.

Den övervägande delen av dessa korpusar finns tillgänglig inom Språkbanken vid Institutionen för svenska språket (Språkdata) vid Göteborgs universitet. Av naturliga skäl är dock den sena 1900-talssvenskan kraftigt överrepresenterad i Språkbanken. Svenskan före 1965 är representerad huvudsakligen av ett antal skönlitterära författarskap, där giganterna Strindberg och Almqvist dominerar. Dessa författarskapskorpusar tillsammans med mindre korpusar över andra författarskap från 1800-talet (de tidigaste från 1830-talet) och förra hälften av 1900-talet ger förvisso många värdefulla upplysningar om svenskans

lexikal utveckling under de senaste 150 åren. Men de behöver kompletteras, framför allt med en hyggligt stor sakprosa-korpus. Mest akut är behovet för den förra hälften av 1900-talet (och 1890-talet), eftersom 1800-talet – åtminstone fram till 1890 – i så hög grad täcks av SAOB, men om resurserna tillåter kommer även vissa texter från 1800-talet att ingå i sakprosa-korpusen. En lämplig texttyp för våra syften är **årsböcker**, eftersom de vanligen innehåller populärt skrivna artiklar från många olika sakområden, och genom att de är inriktade på att vara aktuella när de skrivs kan de ofta ge gott underlag för dateringar av förstabelägg av nya ord. Redan genom konventionell läsning av t.ex. Svenska Dagbladets årsbok – den utkom 1923–63 – finner man t.ex. lätt många tidigare förstabelägg, både från allmänspråket och från åtskilliga fackspråk, än vad som framgår av SAOS-samlingarna och den av dem i stor utsträckning beroende NEO. Ett par exempel är *elementarpartikel* 1929 (NEO 1945), *filmstudio* 1936 (NEO 1947) och *marschfart* 1938 (NEO 1955). Om man t.ex. vill verifiera den närliggande hypotesen att militär metaforik var särskilt vanlig före och under andra världskriget – den stöds t.ex. av Wellander (1939:742ff) –, så är den tidigare dateringen av *marschfart* av stort intresse.

En ytterst värdefull typ av primärkälla av annat slag är de **ordböcker** från 1800-talet och i varje fall förra hälften av 1900-talet som – till skillnad från SAOB – beskriver det med utgivningstidpunkten **samtida** svenska ordförrådet. Både enspråkiga och tvåspråkiga ordböcker är viktiga, men allra viktigast är de stora enspråkiga ordböckerna av Dalin (1850–55) och Östergren (1917–72). Som framgår av inledningen föreligger viktiga delar av Dalins ordbok t.o.m. i digital form, vilket möjliggör bekväma jämförelser med t.ex. den 140 år senare utgivna NEO. Intressant ur vissa synpunkter, bl.a. genom att den ger upplysningar om valens, är också Almqvists ordboksfragment från 1840-talet (omfattande ord med begynnelsebokstäver mellan a och br, knappt 10% av ordförrådet).

Som primärkällor – kanske på gränsen till sekundärkällor liksom de nyss nämnda ordböckerna – bör till sist framhållas **språkvetenskapliga** studier över det – med resp. forskare – samtida ordförrådet, främst från slutet av 1800-talet och framåt.

Det här beskrivna primär- och sekundärmaterial bör vara tillräckligt för studier i det allmänspråkliga ordförrådet och åtminstone för mer begränsade studier i fackterminologier. (SAOB och, på ett mer blygsamt plan, NEO tar i relativt begränsad utsträckning upp mer utrerat fackspråk.) Ett viktigt förbehåll är dock, att ingen komplettering, med SAOS, NEO, NYORD eller på annat sätt, fullt ut kan ersätta den färdiga SAOB/OSA-databasen (den som alltså motsvarar de hittills publicerade

SAOB-banden). Det absolut gynnsammaste sekundärkälläget råder för ord med begynnelsebokstav på a–s, belagda i svenskan före 1900 (noga taget 1893, då första häftet av SAOB kom ut). Det näst bästa sekundärkälläget (och det bästa primärkälläget) gäller ord – med godtycklig begynnelsebokstav – belagda fr.o.m. 1945. Denna ”obalans” innebär naturligtvis en viss nackdel för projektet, men det är ofrånkomlig. För mer avancerade studier i fackterminologi är, vad gäller modern tid, TNC:s terminologidatabas ett självklart hjälpmedel; för studier i äldre fackterminologi kan det bli aktuellt att skapa begränsade specialkorpusar.

Litteratur

- Allén, Sture 1970–71. *Nusvensk frekvensordbok* 1–2. Stockholm.
- Allén, Sture et al 1975. *Nusvensk frekvensordbok* 3. Stockholm.
- Almqvist, Carl Jonas Love 1842–44. *Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick*. Örebro.
- Bakken, Kristin 1998. *Leksikalisering av sammensetninger*. Oslo.
- Bring, S.C. 1930. *Svenskt ordförråd ordnat i begreppsklasser*. Stockholm.
- Cederholm, Yvonne 1996. A historical lexical database of Swedish. I M. Gellerstam et al (utg.), *EURALEX'96 Proceedings*. Göteborg. S. 65–72.
- Cederholm, Yvonne & Rogström, Lena under tryckning. Gamla ord blir som nya – OSA-databasen som källa och resurs. Föredrag vid den 5:e konferensen om lexikografi i Norden i Göteborg (maj 1999).
- Dahlgren, F.A. 1914–16. *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund.
- Dalin, A.F. 1850–55. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm.
- Edlund, Lars-Erik & Hene, Birgitta 1992. *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*. Höganäs.
- Fluck, Hans-Rüdiger 1996. *Fachsprachen. Einführung und Bibliographie*. 5. Auflage. Tübingen & Basel.
- Gellerstam, Martin 1989. Om svenskan i översättningar från engelska. I: Allén, Sture, Gellerstam, Martin & Malmgren, Sven-Göran, *Orden speglar samhället*. Stockholm. S. 103–117.
- Graedler, Anne-Line 1998. *Morphological, semantic and functional aspects of English lexical borrowings in Norwegian*. Oslo.
- Grünbaum, Catharina 1999. Språkbruket: när är det dags för *timing*? I: *Dagens Nyheter* 13/11.
- Gunnarsson, Britt-Louise 1993. *Research on Language for Special Purposes in the Past and in the Future*. Fums-rapport 171. Uppsala.
- Hast, Sture 1983. Om SAOB:s material. I *Nysvenska studier* 63. S. 159–192.
- Hausmann, Franz Josef 1985. Kollokationen im deutschen Wörterbuch. I: H. Bergenholtz & J. Mugdan (red.), *Lexikographie und Grammatik*. Tübingen. S. 118–129.

- Hellqvist, Elof 1929. *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung*. 1–3. Lund.
- Hoffmann, Lothar 1985. *Kommunikationsmittel Fachsprache*. 2. Auflage. Tübingen.
- Holm, Pelle 1918. *Viktor Rydberg som språkrensare*. Lund.
- Inghult, Göran 1975. *Die semantische Struktur desubstantivischer Bildungen auf -mässig*. Stockholm.
- Johannisson, Ture 1964. Om sammansatta verb i svenskan. I: *Nutids-svenska. Uppsatser i grammatik*. Stockholm/Göteborg/Uppsala. S. 23–42.
- Kjellmer, Göran 1994. *A Dictionary of English Collocations*. 1–3. Oxford.
- Kuhn, Hans 1985. Genustilldelning hos främmande ord. I: Allén, Sture et al (utg.), *Svenskans beskrivning 15*. Göteborg. S. 291–302.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago.
- Lange, S. 1992. En databaserad begreppsordbok för den äldre svenskan. I: Fjeld, Ruth (red.), *Nordiske studier i leksikografi 1*. Oslo. S. 166–175.
- Lehr, Andrea 1996. *Kollokationen und maschinenlesbare Korpora*. Heidelberg.
- Lindroth, Hjalmar 1906. *Om adjektivering av particip*. Lund.
- Ljunggren, Karl Gustav 1936. Till de försäkrande adverbens betydelseutveckling i svenskan. I: *Nysvenska studier 16*. S. 88–122.
- Ljunggren, Karl Gustav 1939. *Adjektivering av substantiv i svenskan*. Lund.
- Lundbladh, Carl-Erik 1994. Värdering av SAOB:s korpus och språkprovssamling. I: *LexicoNordica 3*. S. 91–104.
- Malmgren, Sven-Göran 1988. On regular polysemy in Swedish. I: *Studies in computer-aided lexicology*. Göteborg. S. 179–200.
- Malmgren, Sven-Göran 1990. *Adjektiviska funktioner i svenskan*. Göteborg.
- Malmgren, Sven-Göran 2000. Der deutsche Einfluss an die schwedische Wortschatzentwicklung im zwanzigsten Jahrhundert. I: Naumann, Hans-Peter & Müller, Silvia (utg.), *Hochdeutsch in Skandinavien. Internationales Symposium, Zürich 14.–16. Mai 1998*. S. 53–64.
- Mel'chuk, Igor & Zholkovskij, Andrej 1984. *Explanatory combinatorial dictionary of modern Russian*. Wien.
- NEO=Nationalencyklopedins ordbok 1–3. Höganäs 1995–96. Jämte motsvarande databas, NEO-databasen.
- Nordfelt, Alfred 1902. Om franska lånord i svenskan. Inledande öfversikt. I *Studier i modern språkvetenskap 2*. Uppsala. S. 53–72.

- Nordfelt, Alfred 1943. Om franska lånord i svenskan. De franska lånorden efter tiden omkring 1809. I: *Studier i modern språkvetenskap* 15. Uppsala. S. 9–25.
- NYORD 1 = *Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal*. Stockholm 1986.
- NYORD 2 = *Nyordsboken*. Stockholm 2000.
- OSA se SAOB.
- SAOB=*Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund 1893–. Jämte motsvarande databas, OSA-databasen.
- Skautrup, Peter 1953. *Det danske sprogs historie* III. København.
- Skautrup, Peter 1968. *Det danske sprogs historie* IV. København.
- Stern, Gustaf 1931. *Meaning and the change of meaning*. Göteborg.
- Stålhammar, Mall 1997. *Metaforernas mönster i fackspråk och allmänspråk*. Stockholm.
- Söderbergh, Ragnhild 1964. *Suffixet -mässig i svenskan*. Stockholm.
- Söderbergh, Ragnhild 1971. *Svensk ordbildning*. 2. uppl. Stockholm.
- Teleman, Ulf 1985. Historien och språkhistorien. I *Svenskans beskrivning* 15. Göteborg. S. 64–91.
- Thorell, Olof 1981. *Svensk ordbildningslära*. Stockholm.
- Tingsell, Sofia 2000. Gränslös glädje av visst värde. Några substantivs gradbestämmande kollokatorer i svenska. Göteborg: Institutionen för svenska språket. (Otryckt D-uppsats.)
- Warren, Beatrice 1992. *Sense developments*. Stockholm.
- Wellander, Erik 1939. *Riktig svenska*. Stockholm.
- Wessén, Esaias 1965. *Svensk språkhistoria. II. Ordbildningslära*. Stockholm.
- Wollin, Lars 1994. Från Heliga Birgitta till Barbara Cartland. Kring den litterära översättningens språkhistoria. I: *Tidskrift för litteraturvetenskap* 3–4 1994. S. 3–24.
- Åkermalm, Åke 1965. Om s.k. förledsanslutning. I förf.:s *Rubriksvenska och andra studier*. Stockholm. S. 106–34.
- Östergren, Olof *Nusvensk ordbok*. 1917–72.

Rapporter från ORDAT
Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000
ISSN 1650-2582

---

1. Sven-Göran Malmgren. Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000. Utgångspunkter. December 2000.